

А. Л. Янко

Царський титул у етрусків

еред джерел етрусської історії епіграфічні документи, безумовно, мають посісти одне із чільних місць. Їхня вага особливо збільшується через нестачу інших документальних і літературних пам'яток. Великий інтерес серед питань, що постають перед етрускологами, викликає, зокрема, проблема форми державного правління в етруських містах-державках. Її вирішенню сприяє визначення титулатури правителів.

Особливо складним виявилось питання щодо терміну, яким етруски у написах називали своїх царів. В. М. Дьяков чомусь вважав цим словом етруське *zilaθ* [1, с. 60, пор.: с. 58], хоча ще на початку ХХ ст. було доведено, що це республіканська магістратура [2, с. 45–49]. Багато хто з дослідників не мав сумніву щодо того, що на етрусській мові «цар» позначалося словом *lauχte* (лат. *lucumo*) [3, с. 16; 4, с. 158; 5, с. 136; 6, с. 224; 7, с. 98; 8, с. 379; 9, с. 377; 10, с. 95–96; 11, с. 156; 12, с. 10; 13, с. 63; 14, с. 99, 216; 15, Sp. 1564; 16, р. 18; 17, р. 100; 18, р. 74–75, 78; 19, р. 111, 214; 20, р. 61; 21, р. 16; 22, р. 113].

Деякі етрускологи вважали «лукумонів» (*lucumoni*) знаттю, з якої обирали царів із таким самим титулом [23, с. 191; 24, с. 22; 25, с. 128; 26, с. 97; 27, с. 19, 81]. М. М. Залеський вважав, що термін, який позначав на етрусській мові «цар», невідомий [28, с. 633]. Варто зазначити, що не менш популярною, ніж попередні, була думка, що *lucumoni* — це просто позначення етруської родової знаті [29, с. 39; 30, с. 56; 31, с. 78; 32, с. 421; 33, с. 2; 34, с. 14; 35, с. 247; 36, р. 613–614; 37, р. 92; 38, р. 821; 39, р. 1351; 40, S. 337; 41, р. 37]. Ф. Мюнцер визначав цей термін як титул чи звання [42, Sp. 1706–1708].

Більшість наведених думок вміщено у працях загального змісту, де не було можливості широко висвітлити проблему. У тих розвідках, де це питання детально пророблялося, дослідники спиралися на глосу римського граматака IV ст. н. е. Сервія: «*lucumones, qui reges sunt lingua Tuscorum*» (лукумони, що на етрусській мові є царі) (Serv., Aen., II, 278 = TLE, № 843) та серію лінгвістичних умовиводів. На наш погляд, для підтримки тези «лукумони — царі» бракує доказів, до того ж неупереджений розгляд усіх історичних і лінгвістичних джерел говорить за те, що термін *Lucumo* (*lauχte*) вживався виключно як антропонім.

Мета роботи — на підставі детального розгляду даних античної традиції та епіграфічних матеріалів виявити можливий варіант етруського царського титулу.

Більшість стародавніх авторів вживають слово *Lucumo* або, грецькою, *Λοκόμενος*, у значенні особистого імені трьох знатних етрусків: союзника Ромула, майбутнього римського царя Тарквінія Пріска та аристократа з міста Клузій (Cic., Rep., II, 8, 14; Varro l. l., V, 55; Dion. Hal., Ant. Rom., II, 37, 5; III, 47, 4; XIII, 10, 1; Strabo, V, 2, 2 С. 220; Liv., I, 34–35; V, 33, 3; Prop., IV, 1, 29; Plut., Cam., XV; Aur. Vict., De Vir. Ill., VI, 2; Macrobian., Sat., I, 6, 7). Твори найдавніших з наведених авторів датуються першою половиною I ст. до н. е., але ґрунтуються на більш давніх творах римських анналістів і антикварів, тобто відстоять у часі від Сервія більш ніж на пів тисячоліття.

Першим, хто вжив слово «лукумони» як соціальний термін, був римський граматик М. Веррій Флакк (I ст. до н. е.)¹. Пояснюючи слово *Lucomedī*, він зазначав, що воно походить від імені вождя Лукумона, а лукумонами називали якихось людей за їх безумство, тому, що місця, до яких вони підходили, ставали небезпечними (*Fest., Paul., 120 M, s. v. Lucomedī*).

На нашу думку, *Lucomedī* походить від *Lucomedius*, що зустрічається у Проперція (IV, 2, 51). Так автор називає союзника Ромула (попереду він його називає також *Lucumon* (*Prop., IV, 1, 29*)). Більшості античних істориків він був відомий як етруск *Lucumo* (*Cic., Rep., II, 8, 14; Varro, l. l., V, 55; Dion. Hal., Ant. Rom., II, 37, 5*). Оформлення імені у Проперція і Веррія Флакка говорить за його запозичення з грецької мови, а Цицерон, між іншим, повідомляє, що саме грецьке ім'я змінив на латинське цар Тарквіній Пріск (*Cic., Rep., II, 20, 35*), батьком якого традиція вважає грека Демарата з Коринфу (*Cic., Rep., II, 19, 34; Liv., I, 34, 1; Dion. Hal., Ant. Rom., III, 46, 3*). Стосовно лукумонів-безумців слушним видається зауваження К. О. Мюллера, що тут мова йде про міфічних лікантропів (вовкулаків) [40, S. 339]. Загалом цей уривок повідомляє, як і попередні, про особисте ім'я «Лукумон».

Другим свідченням є розповідь Цензоріна (III ст. н. е.) про етруського пророка Тага, віщування якого записали лукумони біля міста Тарквінії (*Cens., IV, 13*). Автор вживає зворот «*lucumones tum Etruriae potentes*» (лукумони, які тоді Етрурією володіли), і це перша згадка про їх владні повноваження. Слід зауважити, що інші перекази про Тага, що записані як раніше, так і пізніше Цензорінового, називають слухачами пророка не лукумонів, а звичайних орачів, окрім Іоанна Ліда, який називає першим учнем Тага етруського героя Тархона (*Cic., Div., II, 23, 50; Ov., Met., XV, 553–558; Lyd., Ost., 3; Amm. Marc., XXI, 1, 10; Serv., Aen., II, 781*). До речі, переказ пізнього автора Іоанна Ліда підтверджує етрусський скарабей IV ст. до н. е. із зображенням зустрічі Тархона з Тагом [43, fig. III. 3]. Отже, перед нами етрусський міф², а Тархон — не лише «*ὁ θεοσκόπος*» (віщун) (*Lyd., Ost., 3*), але й відомий «*ὁ οἰκιστής*» (засновник) міста Тарквінії й усього дванадцятиграддя (*Strabo, V, 2, 2, C. 219*), а також легендарний етрусський цар (*Verg., Aen., VIII, 505; X, 151*). Його вважали також засновником і деяких міст, що були розташовані на північ від Апеннін (*Serv., Aen., X, 198*). Однак ніде не називали «лукумоном». Єдине, що можна винести з тексту Цензоріна — це поява письменності та вчення про віщування в етрусів, пов'язані з містом Тарквінії. Саме з нього потрапила до Риму людина на ім'я Лукумон, щоб потім стати царем Луцієм Тарквінієм Пріском (*Liv., I, 34, 1; Dion. Hal., Ant. Rom., III, 47, 2; CIL, XIII, № 1668=ILS, № 212*).

На нашу думку, цей Лукумон справляє враження реальної історичної особи, на відміну від Лукумона-союзника першого римського царя. Якщо порівняти матеріальні сліди етрусів у Римі часів Ромула і періоду «етрусської династії», то напрошується висновок про те, що римські анналісти, очевидно, екстраполювали події часів Тарквініїв у більш сиву давнину. Дійсно, з періоду перших царів у Римі відома лише одна багата гробниця з етруськими речами [45, с. 58, 60; 46, 150; 47, с. 98–99; 48, с. 106; 49, с. 38]. Від періоду «етрусської династії» залишилися непоодинокі археологічні матеріали, що підтверджують повідомлення літературних пам'яток [45, с. 60; 46, с. 152; 47, с. 99–102; 48, с. 107; 50, р. 77–87; 51, р. 290]. Присутність етруського елемента в населенні Лація підтверджується написом етруською мовою 620–600 рр. до н. е. на приношенні у храм Матер Матути з Сатріка, кіліку буккоро: «*mi mulu larisale velχainasi*»

¹ Ці свідчення збереглися у словнику Помпея Феста (II ст. н. е.) та у витягу з цього словника Павла Діакона (VIII ст. н. е.).

² Розповідь візантійця Іоанна Ліда про запис релігійного вчення Тархоном раніше за Евандра надихнула деяких дослідників на роздуми стосовно пріоритету у впровадженні письма в Італії [14, с. 80; 44, с. 71]. Навряд чи це доцільно щодо героїв міфів.

(SE, 1974, № 44, р. 263, п. 217), а у Римі — наявністю тессери з етрусським написом першої половини VI ст. до н. е., де згадується типове для етрусків родове ім'я *spuri-anas* (SE, 1979, № 47, р. 320) [52, с. 46–51; 53, р. 79, fig. 28]. Отже, поява імені Лукумон у римлян була пов'язана з правлінням у Римі царя етрусського походження з таким ім'ям, а не міфічного союзника легендарного першого царя.

Щоправда, намічається протиріччя між етрусським іменем царя *Lucumo* < *lauume* та натяками на грецький характер його імені (найближчі паралелі: *Λυκομήδης*, *Λυκόων* (*Λυκόωνος*)). Вирішити його можна в такий спосіб. Нам відомі етрусські написи з Тарквіній і Цере VII ст. до н. е., де поряд стоять латинські, грецькі та етрусські імена. У написі з батьківщини Лукумона на ойнохої зазначено: «*aḥapri rutile hipucrates*» (GLE, № 155), де друге слово — відоме латинське родове ім'я, а останнє — перекручене етрусками грецьке ім'я *Ἴπλοκράτης*. Другий напис — посвята від «*larthaia telicles*» (GLE, № 761), де перше — поширене етрусське особисте ім'я, а друге — грецьке, похідне від *Τήλεκλος* [54, р. 649, п. 4; 55, р. 664; рос. пер.: 56, с. 790]. Останній напис — найдавніший приклад в етрусській ономастиці, коли індивідуальне грецьке ім'я переходить у родове. Мабуть, син Демарата в етрусському середовищі теж мав особисте етрусське ім'я (напевно, це було ім'я *lauume*), а своє грецьке відсунув на друге місце і зробив із нього *po-nen gentilicium*, припустимо, *Lucomedes*. Напис Рутілія Гіпократа демонструє випадок, коли грек транзитом через Рим потрапив до Тарквіній, натомість у випадку з Лукумоном, той, будучи сином грека, потрапив з Тарквіній до Риму. Там, як пише Діонісій Галікарнаський, римляни голосуванням перевели його з плебеїв у патриції (Dion. Hal., Ant. Rom., IV, 3, 4), де й було змінено його ім'я (до речі, в етрусків було популярним ім'я *laucies*¹, що певним чином нагадує його латинське *Lucius*).

Коментатор Вергілія Сервій працював наприкінці IV ст. н. е., коли історію і мову етрусків забули навіть самі етруски², але саме його відомості чомусь вважаються сучасними дослідниками найбільш достовірними. Зокрема, він писав, що лукумони, етрусською мовою, царі (Serv., Aen., II, 278; VIII, 65, 475; X, 202). Буцімто, їх було 12 за кількістю «народів Тусції», один з них був найголовніший, правитель Мантуї, батьківщини Вергілія, яку Сервій вважав за столицю всієї Етрурії, хоч поет писав лише, що у змішаному населенні міста найсильнішою є етрусська кров (Verg., Aen., X, 203)³. Тит Лівій, наше більш давнє джерело, писав про 12 лікторів, що супроводжували одного етрусського царя, голову дванадцятиграддя (Liv., I, 8, 3).

Сервій також спотворює слова Варрона, бо зазначає, що той говорить, як Ромул просив допомоги «*a Lucumonibus, hoc est Tuscis*» (від Лукумонів, які є Тусками) (Serv., Aen., V, 560). Насправді ж у Варрона говорилося про одного Лукумона, етрусським ім'ям якого, згідно етрусського трагіка Волнія, названа триба *Luceres* (Varro, l., l., V, 55). Ці огріхи мали б спонукати дослідників не надто довіряти свідченням Сервія. Він вжив множину замість однини і отримав не Лукумона, а лукумонів. 12 служників-лікторів він перетворив на 12 лукумонів-царів. Головним містом етрусків у нього стала заштатна Мантуя. Можна припустити, що міркування граматики про використання особистого імені як царського титулу в етрусків виникли ще й через те, що у період домінування, коли він жив, імена видатних римських правителів Цезар і Август перетворилися на титули [57, с. 172].

¹ «*mi laucies mezenties*» (SE, 1991, № 66, REE 73, 350–356, Tav. LXIV) (чаша з Цере 700–675 рр. до н. е.); *laucane* та *laucania* (CIE, № 2374–2383; SE, 2001, № 64, REE 11, Tav. XXXVIII).

² С. О. Яцемирський [14, с. 21] тлумачить слова автора II ст. н. е. Авла Геллія (XI, 7, 4) як свідчення про живе використання в його час етрусської мови. Контекст повідомлення, навпаки, говорить, що етрусські слова вважалися тоді незрозумілими нарівні з іноземними галльськими або старими латинськими, що вийшли з ужитку.

³ За Плінієм Старшим (I ст. н. е.): «*Mantua Tuscorum trans Padum sola reliqua*» (Мантуя етрусків за Падом єдина, що залишилась) (Plin., N. H., III, 130).

Отже, більшість античних авторів вважали слово «Лукумон» особистим етрусським ім'ям, і це підтверджується віднайденими написами самих етрусків як рідною, так і латинською мовою. Наприклад, lauχme (CIE, № 649), lauχumes (CIE, № 650, 2386), lauχumsnei (CIE, № 2387), lauχmsnei (CIE, № 2388), lucumu (CIE, № 2421), luχumni (CIE, № 3932), lauχumesa (SE, 1999, № 66, REE 9, Tav. XXIV), lau[χumsn]a (SE, 2005, № 70, REE 31, Tav. LII), Lucumonis (CIL, V, № 6522), Laucumnia Felicitas (CIL, XI, № 1788).

За спостереженнями С. О. Яцемирського, дифтонг *ai* в основі lauc- / lauχ- зберігся у написах північної Етрурії, але на півдні, ближче до Риму, відбувалося стягнення дифтонгу в *u* (також на півночі навколо Клузія), як виняток, у районі Перузії єдиний раз простежується перехід *ai* в *a* [14, с. 124–125]. Оскільки майже подібна картина трапляється також із основою lautn-, дослідник пов'язує перехід на півдні й у деяких районах півночі Етрурії *ai* в *u* з впливом відповідно латинського й умбрського індо-європейських субстратів.

Слід підкреслити, що піддані аналізу терміни є особистими іменами, тож ці міркування лише пояснюють, яким чином lauχme стало Lucumo. Виключень небагато — всього два написи II та I ст. до н. е. (один з півдня, другий — невідомої локалізації, славнозвісна «Книга мумії», де простежується північне збереження дифтонгу). На першому, епітафії з Тарквінії, зазначено, що Ларис Пулена «tarχnaθ spureni lucairce» (CIE, № 5430 = TLE, № 131), а другий містить термін «lauχumneti» (TLE, № 1^{IX 72}). Перше слово «lucairce» — дієслово минулого часу, на що вказує суфікс *-ce*, друге — невласна назва, на думку прихильників тези «лукумони-царі». Дослідники, що намагаються наводити лінгвістичні докази цієї тези, перекладають перше слово як «царював», а друге — як локатив «у (царському) палаці» [7, с. 49, 57, 100, 111; 9, с. 377; 12, с. 10; 13, с. 63; 14, с. 124, 159, 178, 209, 216, 245, 282, 293; 18, р. 74–75, 78; 19, р. 111, 214; 23, с. 191].

Проте їхні аргументи не є неспростовними. Перш за все, у пізніх написах Етрурії, що тоді була вже підкорена Римом, не варто чекати збереження царської влади. Крім Вейїв, інші міста етрусків позбулися її ще біля 403 р. до н. е. (Liv., V, 1, 3). Римляни, що й самі давно скасували царську владу, мали етрусків за неповноправних союзників, що зберігали місцеве самоврядування. Тому дієслово, що похідне від царського титулу у першому випадку, і згадка про царський палац у другому написі неможливі. У цей період етрусськими містами-державами правили магістрати з титулом *zilāt*, *zilc*, *zilχ*, *zilaθ*¹, а дієслово «правив» також пов'язане з назвою цієї посади *zilaχni*, *zilaχnise*, *zilaχnse*, *zilaχnve*, *zilaχnθas* і дослівно означає «виконував обов'язки (чи обіймав посаду) зілата (зілка)» [7, с. 101].

Написи з Тарквінії, що близькі за часом до напису Лариса Пулени, демонструють «zilaθ tarχnaθi» (CII, Suppl. III, № 322=CIE, № 5811) чи сполучення «tence zilcti» другої половини IV ст. до н. е. (SE, 1999, № 63, REE, (tav. XXX), де *tence* давно дешифровано як «посідав, обіймав посаду» [7, с. 59; 9, с. 371].

А. Г. Бекштрем перекладав «lucairce» як «збудував» [58, с. 88], а З. Майяні — «освітлив» [59, с. 273]. Така ж сама справа зі словом *lauχumneti*, яке згадується у Загребському тексті. Його А. Г. Бекштрем тлумачив як назву місяця листопада [60, с. 394]. Тоді це було лише здогадкою, але тепер можна навести певні докази. «Книга мумії» є календарем жертвопринесень. Попередня, восьма, колонка тексту частково дешифрована і там є фраза «celi huθis zaθrumis flerχva neθunsl...» (У вересні у 26-й день дари Нептуну...) (TLE, 1^{VIII, 3}) [7, с. 55; 9, с. 374]. Назви місяців вересня

¹ (CIE, № № 2771; 5360; CII, suppl. I, № 399=TLE, № 87; CIE, № 5471=TLE, № 137; CII, № 2070=TLE, № 165; TLE, № 122, a, b; TLE, № 255; CIE, № 5819=TLE, № 171; TLE, № 133; 894; CIE, № 5816=TLE, № 169; CII, Suppl., I, № 388=TLE, № 325; TLE, № 874, A, 5, 13–14; SE, 1986, № 52, n. 13; TCo, A, 24 тощо).

та жовтня відомі за глосами: Celius «September» (TLE, № 824) та Xosfer «October» (TLE, № 858)¹. Текст, що розглядається, міститься у наступній колонці, але перед ним і після нього є лакуни. Рядок, що нас цікавить, має вигляд: «ciem cealxu lauxumneti eisna θαχσε/ρι» (TLE, 1^{IX, 82}). У наступній колонці у другому рядку теж маємо «ciem cealxuz» (TLE, 1^{X, 2}). Перед нами числівник «27» [14, с. 199], «eisna» теж саме, що й «aisna» (божественний) [10, с. 223], або іменник «жертвопринесення (богу)» [14, с. 274, 289]. Тому переклад уривка як «У 27-й день листопада жертвопринесення...» виглядає цілком прийнятно. Згадка про 27-е число у наступній колонці нагадує попередні колонки, де також інколи вказується число без назви місяця «eslem cealxus etnau aisna...» (28-го також жертвопринесення...) (TLE, 1^{XI, 12}). Отже, розгляд лінгвістичних доказів доводить, що етрускологи, імовірно, зрозуміли особисті імена типу lauxme у пізніх написах як похідні від царського титулу чи назви знаті.

Як вже зазначалося, всі надійні джерела вказують на те, що Лукумон — етруське особисте ім'я. Реальна можливість вирішення питання про етруський царський титул немовби з'явилася після знахідки етрусько-фінікійської білінгви з Пірґи, де пунійському «mlk» (цар) відповідає етруський комплекс «teχ θuta». О. І. Харсекін встановив тотожність «teχ θuta» італійській магістратурі «meddis tuvtiks» у значенні «диктатор, верховний правитель» [12, с. 10; 61, с. 287].

О. Й. Немировський спочатку вважав слово teχ з білінгви етруським царським титулом [62, с. 17]. У пізніших працях він перекладав «teχ θuta» або як «правлячий державою», або як «законодавець сенату і народу» [44, с. 88; 63, с. 267; 64, с. 264], а питання етруського царського титулу залишилось відкритим. Йому ж належить гіпотеза про зв'язок повідомлення Феста про етруських царів «qui Sardi appellantur» (які сардами називалися) (Fest., Paul., р. 322 M, s. v. Sardi venales) із грецьким написом VI ст. до н. е. з Олімпії (IGASMG, IV, № 3), де таємничі «Σερδαῖοι» уклали договір з грецьким полісом Сібарисом, відомим союзником етрусків [44, с. 55]. Однак досі напевно невідомо, чи мали сердаї якесь безпосереднє відношення до етрусків.

Плутарх, як і Фест, подає опис римського звичаю, коли під час свята перемоги у війні вели повз Форум на Капітолій старого, зодягненого у тогу з пурпурною каймою і з дитячою буллою на шиї (Plut., Rom., XXV). Єдина відмінність у цих повідомлень: Фест вважав, що старий удавав із себе етруського царя, а Плутарх — невдалого полководця. Обидва автори пов'язували початок цієї традиції з перемогою над Вейями, етруським містом, а етруски вважалися тоді переселенцями з лідійських Сард (Tas., App., IV, 55). Проте в оригіналі столиця Лідії звалася Sfarda [65, с. 142; 66, р. 3, рос. пер.: 67, с. 15], що мало нагадує грецьку і латинську передачу малоазійського топоніма (Σάρδει(ι)ς, Σάρδις; Sardis), тим більше мало спільного з Σερδαῖοι. Тож це слово неможливо пов'язати з етруськими царями.

Щоправда, певна подібність сердаям відчувається у філістимлянському позначенні правителя seren (pl. seranim (I Sam., (Царств), V, 8, 11; VI, 16, 18)), що вважається терміном індоєвропейським, пов'язаним із лувійським tarwanis та грецьким, запозиченим у лідійців, ὁ τάρωννος [68, р. 373, 378; 69, р. 312]. Але зв'язок між етрусками Італії, філістимлянами та невідомим балканським етносом, що дав початок топонімам на кшталт Serdica (нині Софія), поки що не можна углядіти. Тим більше, що етруські написи не містять титулу seren або sard (serd), його певним чином нагадують лише імена sertur, serturni, šerūri, šerturuš (CIE, № 3427, 4357, 4458–4461), які краще пояснюються запозиченням із латинського Sertorius². С. О. Яцемирський висловився про

¹ За словником Папія (XI ст. н. е.) та Лейденського «Liber Glossarum» відомо про назви етруських місяців та їх переклади латиною загалом з березня до жовтня. Але рік, безумовно, складався, ще з царських часів, з 12 місяців (Liv., I, 19, 6).

² Про найвідомішого з Серторіїв, Квінта, відомо, що він походив із сабінського роду (Plut., Sert., II).

ці імена як про «надійну етруску паралель» до сардинської мови [14, с. 31]. Проти цього говорить хоча б відмінна від *sertur* назва острова в античних авторів (Ἰχνοῦσα або Σαρδῶ, Σαρδωνία, Σαρδανία, Σαρδηνία, Sardinia) та назви племен, що мешкали там із доісторичних часів (іолеї, корси, балари) [70, с. 27, 30, 32].

Більш продуктивним буде спиратися на етрусські міські жрецькі магістратури на кшталт грецького ὁ ἄρχων βασιλεύς в Афінах (Aristot., Ath. Pol., 3, 2), просто ὁ βασιλεύς у Херсонесі (IosPE, № I², 410) та римського *rex sacrorum*. Оскільки тут маємо збереження терміну «цар», природно, що й у аналогічному етрусському позначенні жрецької посади залишилося слово «цар».

Увагу привертає термін *magu* (μαγυϋχ)¹, що входив як складова до титулів республіканських посадових осіб у Фалеріях, Вольсініях та Тарквініях [7, с. 104–105]. Подібний термін *magas* засвідчений також на Лемноській стелі VI ст. до н. е., напис на якій виконано мовою², що споріднена з етрускою [10, с. 236; 44, с. 39, 122; 64, с. 278; 71, с. 336–337; 72, Sp. 1919–1922; 73, р. 580; 75, с. 26]. З аналізу напису на Лемноській стелі випливає, що в означений хронологічний період термін *magas* позначав, так само, як і подібний йому в етрусків, змінного магістрата.

С. О. Яцемирський вважає, що *magas* лемноського напису — дієприкметник (закінчення *-as*) від лікійського дієслова *mag-* «наказувати» (перекладається «той, що править»), що в етрусків мало також вигляд *magvas* у сполученні «*spural magvas*» (той, що містом правив) (TLE, № 732) [14, с. 107, 165, 216, 219, 294]. Він стверджує, що даний титул є індоєвропейським запозиченням (близька основа існує в германській, кельтській, фракійській та інших гілках індоєвропейської мовної сім'ї) [14, с. 179].

Тут же, в Егеїді, міфोगрафи розміщували місто Ἴσμαρος (Hom., Od. IX, 40), у якому відправляв треби жрець на ім'я Μάρων (Apollod., Ep., VII, 2). Відомий також міфологічний персонаж Марон, син Вакха (Eur., Syc., 141) або його супутник і вихователь (Epp., Trag., 354). Основа *mar* зустрічається у багатьох власних назвах Греції та Малої Азії, що лінгвісти відносять до пеласго-фракійського мовного шару [76, с. 174].

На італійському ґрунті ця основа засвідчена у найменуванні етрусського бога *maris* (римський Марс) (TLE, № 26, 30, 39; 719; CIE, № 5237) і когномені Маго великого римського поета П. Вергілія Марона, уродженця етрусської колонії Мантуї. Титулом *magu* називали вищих сановників своїх громад сусіди етрусків, умбри [7, с. 103; 44, с. 122; 77, р. 117], а також сікули і фаліски [61, с. 287]. У Фалеріях знайдено напис, що містить титул *mag* поруч із типово етрусським іменем *larise* (CIE, № 8386). Тому О. І. Харсекін вважав, що етруски запозичили в італіків назву цієї посади [7, с. 103]. Проти цього говорить, на нашу думку, неможливість запозичення раніше та сильніше політично організованими етрусками титулу в менш розвинених у цьому відношенні італіків, тим більше, що перші були поневолювачами останніх. О. Й. Немировський шукав споріднені слова з основою *mag-* серед неіндоєвропейських назв Малої Азії [44, с. 122]. Можливо, сюди варто долучити хурритську назву мітаннійської служилої знаті *mageli* [78, с. 208]. С. Стодарт, не пояснюючи, перекладав *magu* як «скарбник» [22, р. 114].

У період створення написів (IV—III ст. до н. е.) марони з міста Тарквінії виконували зазвичай жрецькі функції [7, с. 104], але інколи поєднували жрецькі посади з громадськими [7, с. 48; 9, с. 371; 79, с. 39–40]. Найпростішим варіантом таких епітафій є *magu* з Бруккі (область Тарквінії) (CII, Suppl. I, № 434) та *maguyϋva*³ (CIE,

¹ Ад'єктивний суфікс *-uχ* говорить за те, що *maguyϋχ* (TLE, № 137, 165, 234) перекладається «той, що відноситься до колегії маронів» [14, с. 132, 200].

² Нещодавно під час розкопок у театрі античного міста Гефестії на Лемносі було відкрито новий напис тією самою мовою [74, р. 3].

³ Суфікс *-ϋva* — формант збірної множини [14, с. 171]. Наприклад: *pulumϋva* «зірки» (TLE, № 874, 16); *flerϋva* «дари» (TLE, I^{VIII}, 3).

№ 5972). У написі на саркофазі з Сан-Джуліано (область Тарквіній) IV—II ст. до н. е. (CIE, № 5874 = TLE, № 165 = CII, № 2070) людина з повною формулою імені має поряд із посадами «zilc parχis» (магістрат патриціїв) [7, с. 48, 57, 58; пор.: 9, с. 371, 376–377, 378] та «magunux spurana» (міський марон; що належний до колегії маронів) [7, с. 48, 57, 58; 9, с. 371, 378, 379] також серен¹ «жрець» [7, с. 48, 56; 9, с. 371, 376; 44, с. 226; 80, с. 13].

Аналогічно в іншому тарквінійському написі людина, що має найвищий етрусський титул «zilaθ meχl gasnas», також одночасно є «magunux seren» (мароном-жерцем) та «magunux raχaturas» (мароном вакхантів) (CIE, № 5471=TLE, № 137). Останній титул відомий також із Тусканії (TLE, № 190). Напрошується паралель з наведеними вище героями міфів про Вакха. Ще один напис із Тарквіній теж містить посаду «magunuxva seren» (CIE, № 5819=TLE, № 171). Подібний склад магістратур зустрічаємо також в інших написах (CIE, № 5418=TLE, № 133; 894).

У написах з Вольсінії зустрічаємо поєднання титулів «marniu spurana» (міський марон) із вищою посадою «meχlum gasneas» (CIE, № 5093, E, a=TLE, № 233) та просте використання у вигляді «marnux» (CIE, № 5094, E, v=TLE, № 234). При цьому в першому випадку «meχlum gasneas clevsinsl zilaxnve» О. І. Харсекін перекладав: «етрусський союз у Клузії очолював» [7, с. 104]. Він розумів слово gasna як самоназву етрусків, відповідно «meχlum gasneas» як назву всієї ліги [7, с. 58].

С. О. Яцемирський сполучення «zilaθ amce meχl gasnal» (TLE, № 87) перекладає: «був зілатом етрусських міст», тобто етрусського дванадцятиграддя (= «praetor Etruriae») [14, с. 244]. Відкриття в 1999 р. бронзової таблиці з Кортони, де також присутній титул «zilaθ meχl gasnal» (TCo, A, 24), спростовує твердження, що він існував лише у центрах етрусської ліги, спочатку Тарквініях, потім Вольсініях (Орвієто), і позначав главу конфедерації. Очевидно, тут маємо назву громадянського колективу одного міста чи союзу найближчих міст (наприклад, метрополії та порту). Термін gasnal не може позначати «етрусський», оскільки єдиної держави Етрурія ніколи не існувало².

При цьому столицею конфедерації слід вважати місцевість біля «fanum Voltumnae» (олтаря Вольтумни) (Liv., IV, 25, 7; V, 1, 5; VI, 2, 2; X, 16, 3), що, природно, мала назву від імені богині Вольтумни — Вольсінії, де й проживав та, зрештою, і був похований vel laθites, герой епітафії. Можливо, спочатку він очолював громаду Клузій, а потім центра дванадцятиграддя.

Крім того, clevsinsl не вважали пов'язаним із Clusium, адже його старовинна назва Samars (Liv., X, 25, 11) (TLL, II, col. 114), що немовби підтверджує й легенда «χα» на монеті aes grave із зображенням колеса й якоря (типова клузійська монетна емблема) [81, Sp. 1425]. Однак потім було знайдено монети з легендою: «χα fufluna vetalu» (TLE, № 379, 794; ThLE, p. 363). Тут «fufluna» (м. Популонія), «vetalu» (гроші), а χα = са — вказівний займенник «це» [14, с. 110, 131].

Слово «clevsinsl», очевидно, пов'язане зі словом «cleva»³ з короткого етрусського тексту з Пірг (TLE, № 875, 3), що відоме також із Капуанського тексту (TLE, № 2⁴). Переклад його подають за контекстом останнього приблизно як «жертвний дар» [9, с. 376], або, виходячи з того, що короткий текст з Пірг є конспектом довгого напису, вважають за «дар, що складається зі споруд» [82, с. 127] чи «олтарну огорожу» [64, с. 264].

Тим не менше, «clevsinsl» глумачать як Clusium (ThLE, p. 93, 111) [14, с. 124; 19, p. 215, 222; 44, с. 104; 83, p. 94]. Дійсно, за одним написом з Тарквіній, де зазначено

¹ Див. пояснення Сервія про сиренсум як про сабінську назву жерця (Aen., XII, 538), яку вважають запозиченням в етрусків [14, с. 104].

² Аналогічно у написі з Кортони II ст. до н. е. «tular gaŋnal» (кордон (межа) громади) (CIE, № 439=TLE, № 632), а не «кордон етрусків».

³ За С. О. Яцемирським cleva — множина, що позначає «річні цвяхи» (від лат. clavus) [14, с. 170]. Але пор.: [44, с. 89], де «обряд цвяха» — сполучення «sal cluvenias» (TLE, № 874, A, 6).

«pumpui larθi puia larθal clevsinas avleśla seχ sentinel θanχvilus» (Пумпуї Лартія, дружина Ларта клузійця (Пумпу), Авла та Танаквілі Сентіне дочка) (СІЕ, № 5474 = TLE, № 139). Цьому не суперечить наявність імені «v. v. clevsinas» на мідній таблиці з Тарквінії (SE, 1985, № 51, р. 612). Фразу «...tenve meχlum rasneas clevsinsl zilaχnve» (СІЕ, № 5093, E, a = TLE, № 233) перекладаємо: «посаду уповноваженого громадою в Клузії відправляв». Отже, у написі говориться, що вельможа був міським мароном у Вольсінїях, а до цього очолював громаду Клузія.

На наш погляд, найближчою паралеллю до «magunux seren» було латинське «rex sacrosum» (переклад «жрець, що належний до колегії маронів», на нашу думку, не має сенсу, адже марон у даному контексті й є жрець). Проте й інші сполучення близькі за змістом, тому magu та його деривати мають первинне значення «цар». Цьому не суперечить те, що сполучення «magu(nux) raxaturas» (СІЕ, № 5471 = TLE, № 137; TLE, № 190) позначає вакханта — жерця, виконавця обряду на честь Вакха [14, с. 172–173]. Можливий і переклад «цар вакхантів» для керівника колегії. При цьому варто згадати, що аристократичний симпозиум (бенкет) — «фундаментальний символ способу життя етрусського повелителя» [84, р. 6]. Написи з Тарквінії, де виділено «zilc magunuxva» (TLE, № 170) та «zilχ magunuxva» (TLE, № 175), очевидно, найбільше відповідають грецькому ὁ ἄρχων βασιλεύς.

Присутність терміну magu в епітафіях Тарквінії та Вольсінїї та відсутність його в cursus honorum діячів інших етрусських міст-держав говорить за монархічне минуле цих стародавніх центрів південної Етрурії. Таким чином, етрусським царським титулом був термін magu або magunux, що після скасування царської влади перетворився на жрецьку посаду «священного царя».

Ключові слова: Етрурія, VIII—III ст. до н. е., царський титул, Лукумон, марон.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дьяков В. Н. История римского народа в античную эпоху // Уч. зап. МГПИ. — 1947. — Т. 46.
2. Бекитрем А. Г. Из области этрускологии // ЖМНП. — 1908. — № 2.
3. Авалиани Э. Н. Современные аспекты исследования этрусской цивилизации: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история». — Тбилиси, 1991.
4. Макнамара Э. Этруски. Быт, религия, культура. — М., 2006.
5. Моммзен Т. История Рима: в 5 т. — М.; Х., 2001. — Т. 1.
6. Наговицын А. Е. Мифология и религия этрусков. — М., 2000.
7. Немировский А. И., Харсекин А. И. Этруски. Введение в этрускологию. — Воронеж, 1969.
8. Неронова В. Д. Этрусские города-государства в Италии // История древнего мира / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. — [3-е изд.]. — М., 1989. — Кн. 1.
9. Паллоттино М. Проблема этрусского языка // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. — М., 1976.
10. Робер Ж.-Н. Этруски. — М., 2007.
11. Тюшье Ж.-П. Цивилизация этрусков. — Екатеринбург; М., 2011.
12. Харсекин А. И. Этрусские надписи как исторический источник: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03. «Всемирная история». — Воронеж, 1967.
13. Эргон Ж. Повседневная жизнь этрусков. — М., 2009.
14. Яцемирский С. А. Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков / С. А. Яцемирский. — М., 2011.

15. *Berve H.* Luceres // RE. — 1927. — Bd. XIII.
16. *Bracalini R.* Erano troppo superiori per accettare la schiavitù // *Historia*. — 1985. — № 9.
17. *Forsythe G. A.* Critical history of Early Rome. From prehistory to the First Punic War — Berkeley; Los Angeles; L., 2005.
18. *Franco G.* Orizzonti etruschi. Una completa esplorazione del mondo etrusco. — Milano, 1987.
19. *Bonfante G. Bonfante L.* Etruscan language. An introduction. — Manchester, 2002.
20. *Homo L.* Primitive Italy and the Beginnings of Roman Imperialism. — L., 1927.
21. *Scullard H. H.* A History of the Roman World from 753 to 146 B. C. — L., 1961.
22. *Stoddart S.* Historical dictionary of the Etruscans. — Lanham, 2009.
23. *Георгиев В. И.* Исследование по сравнительно-историческому языкознанию. — М., 1958.
24. *Мавлеев Е. В.* Лукумоны // Наука и религия. — 1990. — № 11.
25. *Немировский А. И.* История Древнего мира: Античность: в 2 ч. — М., 2000. — Ч. 1.
26. *Немировский А. И.* Этрусская загадка // ВИ. — 1984. — № 3.
27. *Динков Б.* Этруската загадка. — София, 1984.
28. *Залесский Н. Н.* Италия в первой половине I тысячелетия до н. э. // Всемирная история: в 10 т. — М., 1955. — Т. 1.
29. *Буриан Я. Моухова Б.* Загадочные этруски. — М., 1970.
30. *Ковалев С. И.* История Рима. — [2-е изд.]. — Л., 1986.
31. *Машкин Н. А.* История Древнего Рима. — М., 1956.
32. *Маринович Л. П. Сидорович О. В.* Становление полисов в Балканской Греции и Италии (VIII—VI вв. до н. э.) // Всемирная история: в 6 т. — М., 2011. — Т. 1.
33. *Нетушил И. В.* Два загадочные народа древней Европы. 1. Этруски // Южный край. — 1894. — № 4468. — 4 января.
34. *Сергеев В. С.* Очерки по истории древнего Рима. — М., 1938. — Ч. 1.
35. *Энман А. Ф.* Легенда о римских царях. Ее происхождение и развитие. — СПб., 1896.
36. *Jannot J.-R.* L'Étrurie intérieure de Lars Porsenna a Arruns lejeune // MEFR. — 1988. — Vol. 100. — № 2.
37. *Johnstone M. A.* Etruria: Past and Present. — L., 1930.
38. *Martha J.* Etrusci // DA. — P., 1892. — Т. 2. P. 1.
39. *Martha J.* Lucumo // DA. — P., 1892. — Т. 3. P. 2.
40. *Müller K. O. Deeke W.* Die Etrusker. — Stuttgart, 1877. — Bd. I.
41. *Randall-Maciver D.* The Etruscans. — Oxford, 1927.
42. *Münzer F.* Lucumo // RE. — 1927. — Bd. XIII.
43. *Thomson de Grummond N.* Prophets and priests // The religion of the Etruscans / [ed. N. Thomson de Grummond, E. Simon]. — Austin, 2006.
44. *Немировский А. И.* Этруски. От мифа к истории. — М., 1983.
45. *Понтер Р.* К развитию социальной и имущественной дифференциации в древнейшем Риме // ВДИ. — 1959. — № 1.
46. *Ельницкий Л. А.* У истоков древнеримской культуры и государственности // ВДИ. — 1958. — № 3.
47. *Залесский Н. Н.* Этруски в Риме // НДВШ. — 1958. — № 1.
48. *Маяк И. А.* Рим первых царей. (Генезис римского полиса). — М., 1983.
49. *Нечай Ф. М. Е.* Гьерстэд о догородском периоде Рима в свете данных археологии и традиции // Вопросы истории древнего мира и средних веков. — Мн., 1974.
50. *Amolo C.* "La grande Roma dei Tarquini" rivisitata // Alle origini di Roma. — 1988. — № 12.
51. *Condurachi Em.* Rome: The last but not the least // Rapports XVI congres international des sciences historiques. — Stuttgart, 1985. — Pt. 1.

52. *Немировский А. И.* Новая этруская надпись из Рима // Текст: семантика и структура. — М., 1983.
53. *Montigliano A.* The origins of Rome // САН.² — Cambr., 1989. — Vol. 7. Pt. 2.
54. *Colonna G.* Una nuova iscrizione etrusca del VII secolo e appunti sull'epigrafia cerehana dell'epoca // МАН. — 1970. — Vol. 82. — № 2.
55. *Ridgway D.* The Etruscans // САН.². — Cambr., 1988. — Vol. 4.
56. *Риджуэй Д.* Этрусски // КИДМ. — М., 2011. — Т. 4.
57. *Егоров А. Б.* Проблемы титулатуры римских императоров // ВДИ. — 1988. — № 2.
58. *Бекитфем А. Г.* Из области этрускологии // ЖМНП. — 1908. — № 3.
59. *Майяни З.* По следам этрусков. — М., 2003.
60. *Бекитфем А. Г.* Аграмский ритуал // Гермес. — 1908. — № 16.
61. *Харсекин А. И.* Этр. μεϋ θυτα = Оск. meddiss tuvteks // Этимология. 1966. — М., 1968.
62. *Немировский А. И.* Царская власть у этрусков // Норция. — 1971. — Вып. 1.
63. *Немировский А. И.* Загадки этрусских надписей // Вопросы эпиграфики. — М., 2008. — Вып. 2.
64. *Немировский А. И.* Нить Ариадны. В лабиринтах археологии. — М., 2007.
65. *Гиндин Л. А., Цымбурский В. А.* Гомер и история Восточного Средиземноморья. — М., 1996.
66. *Braun T. F. R. G.* The Greeks in the Near East // САН.². — Cambr., 1982. — Vol. 3. Pt. 3.
67. *Браун Г.-Ф.-З.-Г.* Греки на Ближнем Востоке // КИДМ. — М., 2007. — Т. 3. — Ч. 3.
68. *Barnett R. D.* The Sea peoples // САН.². — Cambr., 1975. — Vol. 2. Pt. 2.
69. *Yasur-Landau A.* The Philistines and Aegean migration at the End of the Late Bronze Age. — Cambr., 2010.
70. *Красновская Н. А.* Происхождение и этническая история сардинцев. — М., 1986.
71. *Кречмер П.* Тирренские надписи Лемносской стелы // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. — М., 1976.
72. *Brandenstein W.* Tyrrhener // RE. — 1948. — Bd. VIIA.
73. *Heurgon J.* A propos de l'inscription «tyrrhénienne» de Lemnos // CRAI. — 1980. — Vol. 124. — № 3.
74. *de Simone C.* La Nuova Iscrizione 'Tirsénica' di Lemnos (Efestia, teatro): considerazioni generali // Rasenna: Journal of the Center for Etruscan Studies. — 2011. — Vol. 3. — Iss. 1.
75. *Eichner H.* Neues zur Sprache der Stele von Lemnos (T. 1) // Journal of Language Relationship. Вопросы языкового родства. — 2012. — № 7.
76. *Молчанов А. А.* [Рец.] // ВДИ. — 1986. — № 3. (рец. на кн.: Немировский А. И. Этрусски. — М., 1983.).
77. *Buck C. D.* A grammar of oscan and umbrian. With a collection of inscriptions and a glossary. — Boston, 1904.
78. *Дьяконов И. М., Медведская И. Н.* Урартское государство в новом освещении // ВДИ. — 1987. — № 3.
79. *Бекитфем А. Г.* Из области этрускологии // ЖМНП. — 1907. — № 8.
80. *Залесский Н. Н.* К истории этрусской колонизации Италии в VII—IV вв. до н. э. — Л., 1965.
81. *Hülsem Chr.* Samars // RE. — 1897. — Bd. III.
82. *Харсекин А. И., Гельцер М. А.* Новые надписи из Пирги на финикийском и этрусском языках // ВДИ. — 1965. — № 3.
83. *Pellegrini G. B.* Toponomastica italiana: 10 000 nomi dicitta, paesi, frazioni, regioni, contrade, fiumi, monti spiegati nella loro origine e storia. — Milano, 1994.
84. *D'Agostino B.* Image and society in Archaic Etruria // JRS. — 1989. — Vol. 79.

Резюме

Янко А. А. Царский титул у этрусков

В статье, на основе анализа исторических и лингвистических источников, автор опровергает утверждение некоторых исследователей о том, что слово *Lucumo* (*lauchme*), которое встречается в произведениях античных историков и в этрусских надписях, является названием знати и царским титулом. Автор доказывает, что это слово представляет собой одно из личных этрусских имен. Обозначением царского титула этрусков является термин *maru*, который встречается в некоторых поздних надписях.

Ключевые слова: Этрурия, VIII—III вв. до н. э., царский титул, Лукумон, марон.

Summary

A. Janko. *The Royal Title in Etruscan*

The undertaken in the paper analysis of historical and linguistic sources is to prove that the Etruscan word *Lucumo* (*lauchme*), which appears in works of Antique historians and Etruscan inscriptions, considered by some scholars to be the name of nobility and the Etruscan royal title, is rather one of Etruscan personal names. Author argues that the Etruscan royal title is *maru*, which appears in some late Etruscan inscriptions.

Key words: Etruria, 8th-3rd Centuries B. C., royal title, Lucumo, maro.

